

DÛHAN SÛRESİ 10. AYET BAĞLAMINDA “DÛHAN/DUMAN”

Gökhan ATMACA

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sakarya, TÜRKİYE

Email: atmacagokhan@hotmail.com

Özet

Kur'an-ı Kerim insanlığa hidayet rehberi olarak gönderilmiş son Kitap'tır. Hz. Peygamber risalet görevi gereği Kur'an'ı tebliğ etmiş, gerektiği yerde izahatta bulunmuştur. Sahabe Kur'an'dan anlayamadıkları bir husus olduğunda doğrudan Hz. Peygambere müracaat etmişlerdir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Kur'an'ı anlama faaliyetleri devam etmiştir. Bu bağlamda çalışmalar yapılmış ve tefsirler yazılmıştır. Tefsirlerde ayetlerin manaları hakkında çeşitli görüşlere yer verilmiştir. Her müfessir kendi bilgi birikimi ve anlayışı bağlamında ayetleri açıklamış veya çeşitli görüşler içerisinde tercihte bulunmuştur. Müfessirler arasında bazı ayetlerin manaları üzerinde ittifak olabilirken diğer bir kısmında ise çeşitli görüşler ortaya konabilmiştir. Hakkında çeşitli görüşlerin olduğu ayetlerden biri de Dûhan suresinin 10. ayetidir. Söz konusu ayette mealen “*Göğün, açık bir dûhan getireceği günü gözetle.*” buyrulmaktadır. Dûhan genel olarak duman olarak anlaşılmıştır. Bununla birlikte bu dumanın mahiyeti ve ne zaman ortaya çıktığı veya çıkacağı hususlarında çeşitli görüşler ortaya konmuştur. Her bir görüş için de çeşitli delillere yer verilmiştir. Dûhan suresi 10. ayetle ilgili belirgin olarak üç görüş ortaya konmuştur. Birinci görüşe göre bu duman kıyametin alametlerindedir. Bu sebeple bu hadise henüz yaşanmamıştır. İkinci görüşe göre Hz. Peygamber (s.a.s.) Mekkeli kafirlerin azgınlıklarına binaen, kıtlıkla muamele olunmaları yönünde onlara beddua etmiştir. Bunun sonucunda onlar açlığa maruz kalmışlardır. Gökyüzüne baktıklarında, açlık sebebiyle kendileriyle sema arasını, adeta bir duman kaplamış gibi görmeye başlamışlardır. Üçüncü görüşe göre ise bununla kastedilen şey Mekke'nin fethedildiği gündür. Çünkü o gün yükselen bir toz kümesi, duman şeklinde semayı kaplamıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Ayet, Duman, Tefsir

Dûhan/Smoke in the Context Verse 10 of Sura ad-Dukhan

Abstract

Holy Qur'an is the last book was sent to mankind as guidance. Prophet has notified the Qur'an. This is because the task for him. He also explained the Qur'an. Companions of the Prophet are appealed to the Prophet when they do not understand the issue. After the Prophet's death continued activities to understand the Qur'an. For this reason, efforts have been made to understand the Qur'an. It is also written with commentary that explains the verse. There are various opinions on the books of tafsir about the meaning of the verse. Each commentators have described the verse based on their knowledge and understanding. They were found in the preferences among the various opinions. Mufessir sometimes unanimously agreed on the meaning of the verse. Sometimes opinions are different. One of the verse is that the variety of opinions about the 10th verse of Surah ad-Dukhan. Translation of the verse is: *"Then watch thou for the Day that the sky will bring forth a kind of smoke (or mist)/Dûhan plainly visible."* There are various opinions about what the words mean the smoke/Dûhan. There are still various views on this incident when or where when. There are several proofs for each view. There are three views about the smoke. According to the first view is from the stink of smoke signals. Therefore, this event has not yet occurred. According to the second opinion. The Prophet prayed against Meccan unbelievers. There famine occurred. As a result, they were subjected to fasting. They start seeing smoke because of hunger. According to a third opinions. Smoke appeared on the day of the conquest of Mecca. Because that day a rising dust set, and covered the sky in the form of smoke.

Keywords: Qur'an, Verse, Smoke, Tafsir

Giriş

Hiz. Muhammed'e vahy edilen Kur'an-ı Kerim insanlığa hidayet rehberi olarak gönderilmiş son Kitap'tır. Hiz. Peygamber risalet görevi gereğince Kur'an'ı tebliğ etmiş, gerektiği yerlerde sözlü ve fiili izahatta bulunmuştur. Sahabe de Kur'an'dan anlayamadıkları bir husus olduğunda doğrudan Ona (s.a.s.) müracaat etmişlerdir.

Hiz. Peygamber'in vefatından sonra Kur'an'ı anlama faaliyetleri devam etmiştir. Bu bağlamda Kur'an'ı anlama adına çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar zamanla Kur'an'la ilgili çeşitli ilimleri meydana getirmiştir. Bu ilimlerden biri de hiç şüphesiz Tefsir İlmi'dir. Tefsir ilmiyle Allah'ın kelamının muradı tespit edilmeye çalışılmıştır. Tefsirlerde ayetlerin manaları hakkında çeşitli görüşler ortaya çıkmıştır. Her müfessir kendi bilgi birikimi ve anlayışı bağlamında ayetleri açıklamış veya çeşitli görüşler içerisinde tercihte bulunmuştur. Müfessirler arasında bazı ayetlerin manaları üzerinde ittifak olabilirken diğer bir kısmında ise çeşitli görüşler ortaya konabilmiştir. Hakkında çeşitli görüşlerin olduğu ayetlerden biri de Dûhan suresinin 10. ayetidir. Söz konusu ayette “فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُحَانٍ مُّبِينٍ -Göğün, açık bir Dûhan getireceği günü gözetle.” buyrulmaktadır. Burada geçen “دُحَانٍ/Dûhan” kelimesinin ne anlama geldiği, ne zaman vuku bulduğu-bulacağı ve mahiyeti hakkında birden fazla görüş ileri sürülmüştür. Her bir görüş için de çeşitli delillere yer verilmiştir. Bu çalışmamız söz konusu görüşlerin tespiti ve tahlili üzerine olacaktır. Böylece bu konu hakkındaki görüşler detaylı bir şekilde ele alınarak her bir görüşün güçlü ve zayıf yönleri tespit edilecektir. Son olarak da bu konuda bir analiz ve değerlendirme yapılacaktır.

A. Kur'an-ı Kerim'de Dûhan/Duman

Kur'an'da Dûhan kelimesi iki yerde geçmektedir. Birincisi دُحَانٍ وَهِيَ السَّمَاءُ وَهِيَ الدُّحَانُ ”*Sonra duman halinde bulunan göğe (Dûhan) yöneldi, ona ve arza: -İsteyerek veya istemeyerek (buyruğuma) gelin” dedi. “İsteyerek (buyruğuna) geldik.” dediler.*” ayetidir (Fussilet 41/11). Burada Allah'ın göğe yönelmesinden bahsedilmektedir. Dolayısıyla söz konusu ayet dünyanın yaratılışı hakkında bilgi vermektedir (Çelebi, 2000, s. 143. Göğün yaratılış süreciyle ilgili geniş bilgi için bkz. Taberî, 2000: I/435).

Dûhan kelimesinin ikinci kullanıldığı yer ise “فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُحَانٍ مُّبِينٍ -Göğün, açık bir duman (Dûhan) getireceği günü gözetle.” ayetidir (Dûhan 44/11). Bizim çalışmamızın konusu bu ayet teşkil etmektedir.

Dûhan aleve eşlik eden şeye denir (Ragıp el-İsfehâni, ts., s. 222). Arapça'da “tutmek, dumanı çıkmak” manasına gelen “dahn” kökünden türemiş bir isimdir. Türkçe karşılığı dumandır (Yurdagür, 1994: IX/546).

Ebû Ubeyde, dûhan'ın (duman), cedb yani kuraklık, olduğunu söylemiştir. el-Kutebî'ye göre Kuraklığa dûhan (duman) adının verilmesi, yer kuraklıktan kuruyunca, ondan duman gibi bir şeyin yukarıya doğru yükselmesindedir (Kurtubî, 1985: XVI/131).

İbn Kuteybe ayetteki “Dûhan” kelimesinin kıtlıkla ilişkilendirilmesiyle ilgili şu iki açıklamayı yapmıştır:

a) Kıtlık yılında yağmurların kesilmesi sebebiyle, yeryüzünde kuraklık had noktaya varır ve alabildiğine toz duman yükselir. Derken, hava kararır. İşte bu durum, adeta bir dumana benzer. Bundan ötürüdür ki kıtlık yılına, bu anlamda “ğabrân” denilir.

b) Araplar, ileri derecedeki bir kötülüğe “duhân” adını verirler. Böylece de mesela, “Aramızda, kendisi için bir dumanın yükseldiği bir iş vardır” derler. Bunun sebebi şudur: İnsanın korkusu veya acizliği artınca, gözleri kararır. Böylece de dünyayı adeta dumanla dolmuş gibi görür (Râzî, 1420: XXVII/656).

Söz konusu ayette gökyüzünde dumanın ortaya çıkacağı belirtilmektedir. Dolayısıyla bu dumanın ayet nazil olduğunda henüz ortaya çıkmadığı anlaşılmaktadır.

Bu ayetin daha iyi anlaşılabilmesi için önceki ve sonraki ayetlerde neden bahsedildiğine bakmak gerekmektedir. Bu bağlamda önceki ayetlerde Kur’an’ın indirilerek insanların uyarıldığından, Allah’ın bir rahmetinin gereği olarak insanlığı doğru yola iletmek üzere peygamberlerin gönderildiğinden bahsedilir. Daha sonra Allah’ın bütün yaratılmışların tek Rabbi olduğuna vurgu yapılır. Buna rağmen inkarcıların şüphe içerisinde olduğu bildirilir. Dûhan 10. ayetle de, bu halleri sebebiyle dumanın inkarcıları bürüyeceği beyan edilmiş olur. Ayetin devamında söz konusu dumanın insanları bürüyeceğinden, inkarcıların dumandan kurtulmak için Allah’a iman ettiklerini beyan ettiklerinden fakat onların kendilerine Resûl olduğu ayan beyan açık olduğu halde Hz. Peygamber’e inanmadıklarından bahsedilir. Devamında azap olarak nitelendirilen dumanın kaldırılacağından fakat onların eski hallerine döneceklerine de vurgu yapılır. Bunun sonucunda da büyük yakalama gününde onlardan intikam alınacağı beyan edilir. Daha sonra ise Firavun’un hak ile mücadelesinden bahsedilir (Dûhan 44/1-27).

B. Dûhan/Duman Hakkındaki Görüşler

Dûhan suresi onuncu ayette yer alan Duman’ın ne zaman vuku bulduğu veya bulacağı ile ilgili üç görüş bulunmaktadır (Mâverdî, ts: V/247). Söz konusu görüşler şöyledir:

1. Birinci görüşe göre bu duman kıyametin alametlerindedir. Bu sebeple söz konusu hadise henüz yaşanmamıştır (Sa’lebî, 2002: VIII/350; Zemahşerî, 1407: IV/272; Râzî, 1420/XXVII, 656; Kurtubî, 1985: XVI/130). Bu görüşe göre ayette bahsi geçen duman kıyamete yakın bir dönemde, yeryüzünde kırk gün kalacak ve gökle yer arasını dolduracaktır (Kurtubî, 1985: XVI/130). Müslümanlar dumanın etkisiyle nezleye tutulmuş gibi olacaklardır (Râzî, 1420/XXVII, 656; Kurtubî, 1985: XVI/130).

Duman kâfirlerin ve günahkârların burunlarına girerek adeta kulaklarını delecek, nefeslerini daraltacaktır (Kurtubî, 1985: XVI/130). Başları pişmiş gibi olacaktır (Sa’lebî, 2002: VIII/350; Râzî, 1420: XXVII/656). Dolayısıyla bu hadise kıyamet gününde cehennemden bırakacağı etkilerdendir (Kurtubî, 1985: XVI/130). Bu görüşte olanlar arasında Hz. Ali (İbn Ebî Hâtim, 1419: X/3288; Zemahşerî, 1407: IV/272; Kurtubî, 1985: XVI/130), İbn Abbas (Sa’lebî, 2002: VIII/350; Mâverdî, ts: V/248; Kurtubî, 1985: XVI/130), Ebû Hureyre (İbn Atıyye el-Endelûsî, 1422: V/69; Kurtubî, 1985: XVI/130), Zeyd b. Ali gibi isimler yer almaktadır (Sa’lebî, 2002: VIII/350; İbn Atıyye el-Endelûsî, 1422: V/69; Kurtubî, 1985: XVI/130). Söz konusu görüşü savunanların delilleri şunlardır:

a) Ayette yer alan **يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُحَانٍ** ifadesi göğün getirdiği gerçek bir dumana işaret etmektedir. Halbuki açlığın şiddetinden dolayı, gözlerde meydana gelecek karaltı ile semanın getirdiği duman bir değildir. İkisi arasında bariz fark vardır. Dolayısıyla ayetteki dumana göze inen karaltı şeklinde anlamlandırmak, ayrı bir delilsiz ayetin zahirinin ifade ettiği manadan dönmek olur ki, bu da caiz değildir.

b) Allah bu dumanı **مُبِينًا** “apaşikâr” olmakla tavsif etmiştir. Halbuki göze inen karaltı böyle bir şey değildir. Çünkü bu bir kısım insanın beyinde meydana gelen arızî bir durumdur. Bu durum “apaçık bir duman” olarak nitelendirilemez.

c) Allah bu dumanı **يَغْشَى النَّاسَ** “insanları bürüyen” olmakla tavsif etmiştir. Bu ifade ancak, o dumanın ona maruz kalanları gerçekten sarıp sarması durumunda söylenebilecek bir ifadedir. Göze görünen bir şey manası verildiğinde mecazî anlam verilmiş olur. Hakiki anlamdan mecazî manaya geçmek ancak ayrı bir delil bulunması halinde caizdir (Râzî, 1420: XXVII/656).

d) Hz. Peygamber’in şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Kıyamet alâmetlerinin ilki duman, Meryem oğlu İsmâ’nın inişi ve insanları mahşer yerine süren Aden çukurlarından çıkacak olan bir ateştir. Bunun üzerine Huzeyfe b. Useyd el-Ğifârî, “Ey Allah’ın Resûlü, “duhân da nedir?” deyince, Hz. Peygamber söz konusu ayeti okuduktan sonra “Bu, doğu ile batı arasını dolduran bir dumandır. Kırk gün ve kırk gece kalır. Mümine gelince, bu ona isabet ettiğinde, onu nezleye tutulmuş kimse gibi yapar. Kâfire gelince de, kâfir sarhoş gibi olur ve bu duman, onun burun deliklerinden, kulaklarından ve arkasından (girer ve) çıkar.” demiştir (Taberî, 2000: XXII/17-18; Sa’lebî, 2002: VIII/350; Zemahşerî, 1407: IV/272-273; Râzî, 1420: XXVII/656-657; Kurtubî, 1985: XVI/130). Başka bir nakilde Huzeyfe b. Useyd el-Ğifârî, Hz. Peygamber’in şöyle dediğini nakletmiştir: “Şu altı şey (on şey) gelmeden önce kıyamet kopmayacaktır. Güneşin batıdan doğması, Deccâl, Dûhan ve Dâbbetu’l-arz...” (Müslim, Fiten ve Eşrâtu’s-Sâa, 39-40; Tirmizi, Fiten, 21; İbn Mâce, Fiten, 25; Râzî, 1420: XXVII/657; Kurtubî, 1985: XVI/130-131).

Başka bir nakilde İbn Ömer şöyle demektedir: “Ömer b. Hattab, ashaptan bir grup içerisinde Resûlullah ile birlikte İbn Sayyad’a gittiler. Resûlullah ona “Allah’ın Resûlü olduğuma şahadet ediyor musun?” diye sordu. İbn Sayyad: “Şahadet ederim ki, sen ümmilerin peygamberisin! Sen, benim Allah’ın Resûlü olduğuma şahadet eder misin?” dedi. Hz. Peygamber onu reddetti ve: “Ben Allah’a ve O’nun Resûllerine iman ettim!” buyurdu ve: “Sen karşında ne görüyorsun?” diye sordu. O da: “Bana bir doğru sözlü, bir de yalancı gelmektedir.” diye cevap verdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Sana bu iş karıştırıldı! (Sıdkı kizb; kizbi sıdk ile karıştırıyorsun)” buyurdular. Sonra da: “Ben senin için (içimde) bir şey sakladım (bil bakalım!) dedi. İbn Sayyad: “O dumandır!” diye cevap verdi. Hz. Peygamber: “Sus, sen kendi kadrini hiçbir vakit aşamayacaksın!” buyurdu. Bunun üzerine Ömer (r.a.): “Ey Allah’ın Resûlü! Bana müsaade et, şunun boynunu vurayım!” dedi. Hz. Peygamber de: “Eğer (Deccal) bu ise, sen ona musallat edilecek değilsin, eğer bu Deccal değilse onu öldürmekte sana bir hayır yok!” buyurdular.” (Buhârî, Cenaiz 80, Şehadat 3, Cihad 178, Edeb 97; Müslim, Fiten 85, 95). İbn Kesîr’e göre bu hadîs-i şerif dumanın, beklenip gözlenen bir şey olduğuna, İbn Sayyad’ın da cinlerin dili ve kâhinlerin usûlü ile bunu keşfedebildiğine işaret etmektedir. ((İbn Kesîr, 1999: VII/248).

Bir diğer nakilde Ubey b. Ka’b, “*Belki dön(üp yola gel)irler diye, mutlaka onlara o büyük azaptan ayrı olarak, daha yakın azabı da tattıracağız.*” (Secde 32/21) mealindeki ayet hakkında şunu söylemiştir: (Yakın azap) dünya musibetleri, Rum ve Batşa veya Dûhan’dır (Müslim, Münâfikûn, 42). Söz konusu nakilde o dönemde henüz duman hadisesinin gerçekleşmediğini göstermektedir.

Müfessir Salebî, bu günün kıyamet günü olduğu görüşündedir (Sa’lebî, 2002: VIII/351). İbn Kesîr de yukarıda yer verdiğimiz görüşü benimseyen müfessirler arasında yer alır. Ona göre bu konuda sahabe ve tabiinden gelen nakiller buna delildir. Ayrıca Kur’ân âyetinin zahirinden

anlaşıldığı üzere duman alâmetinin kıyamet alâmetlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre “*İnsanları bürüyecek (hepsini kapsayacak) tır* (Dûhan 44/11).” ayeti bu hususta açıklayıcıdır. Çünkü duman sadece Mekke müşriklerine mahsus hayali bir şey olsaydı, Allah Teâlâ: “İnsanları bürüyecektir.” buyurmazdı (İbn Kesîr, 1999: VII/249).

Bu ayette yer alan “gün” sözüyle neyin murat edildiği hususunda da şu iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci görüşe göre bununla kastedilen şey, bedir günüdür. Bu, İbn Mes’ûd, İbn Abbas, Mücâhid ve Mukâtil’in görüşleri olup, onlar şöyle demişlerdir: “Cenâb-ı Hak, Mekke kâfirlerinden kılığını kaldırıncı, onlar dini yeniden yalanlamaya başlamışlardır. İşte bu sebeple Allah onlardan, Bedir gününde intikam almıştır.”

İkinci Görüş: Bu, kıyamet günüdür. Râzî’ye göre ikinci görüş, daha doğrudur. Çünkü “Bedir Günü” böylesine büyük vasıfla nitelenecek bir dereceye ulaşmamıştır. Ayrıca, tam ve kusursuz bir intikam, “*Bugün her can, kazandığıyla cezalanır. Bugün zulüm yoktur. Allah, hesabı çabuk görendir.*” (Mümin 40/17) ayetinde ifade edildiği üzere kıyamet gününde olacaktır. Yine bu yakalama işi, mutlak surette “büyük” olarak nitelendiğine göre, bunun, yakalama çeşitlerinin en müthişi olması gerekir. Bu ise kıyamette olacaktır (Râzî, 1420: XXVII/658. İbn Sad’ın Tabakat’ında bu gün, Bedir Savaşı günü olarak geçmektedir (Bkz. İbn Sad, 2001: II/16).

2. İkinci görüşe göre, kendisini yalanladıkları için Hz. Peygamber kavmine beddua ederek “Allah’ım, onların yıllarını, Yusuf’un yıllan gibi kıl!” buyurmuştur (Taberî, 2000: XXII/13; Sa’lebî, 2002: VIII/350; Zemahşerî, 1407: IV/272-273; Râzî, 1420: XXVII/656). Bunun üzerine, yağmurlar kesilmiş, yeryüzünde kıtlık meydana gelmiş, Kureyş alabildiğine bir açlık içine düşmüş, böylece de, kemikleri ve leşleri dahi yemişlerdir (Taberî, 2000: XXII/15; Sa’lebî, 2002: VIII/350; Mâverdî, ts: V/247; Zemahşerî, 1407: IV/272; Râzî, 1420: XXVII/656). Derken, insanlar göğe baktıklarında, açlığın etkisiyle kendileriyle sema arasını, adeta bir duman kaplamış gibi görmeye başlamışlardır (Zemahşerî, 1407: IV/272; Râzî, 1420: XXVII/656; Kurtubî, 1985: XVI/131). Bunun üzerine Ebu Sufyan b. Harb, Hz. Peygamber’e gelerek “Sen iyiliği ve sıla-i rahimi emrediyorsun. Kavmin neredeyse helak olacaklar. Allah’a bu hususta duada bulun. Onlar sana itaat edecekler.” demiştir. Bunun üzerine Allah “*Rabbimiz, bizden azabı kaldır, çünkü biz artık inanıyoruz derler* (Dûhan 44/12).” buyurmuştur. Hz. Peygamber de onlar için duada bulunmuş ve azap kalkmıştır. Daha sonra Allah “*Biz sizden azabı birazcık kaldırırız ama siz yine (inkarınıza) dönersiniz. O gün büyük vuruşla vururuz; zira biz oç alıcıyız!*” (Dûhan 44/15-16)” buyurmuştur. Kureyşliler sözlerinden dönmüşler, Allah da Bedir günü onlardan intikam almıştır (Sa’lebî, 2002: VIII/350). Bu, bir görüşe göre İbn Abbas’ın görüşüdür (Sa’lebî, 2002: VIII/350; İbn Atıyye, 1422: V/69). Ayrıca bu, Ubey b. Kab, Dahhak (Mâverdî, ts: V/248), İkrime (Sa’lebî, 2002: VIII/351), Mukatil ve Mücahid’in görüşü olup, Ferrâ ve Zeccâc’ın (Râzî, 1420: XXVII/656), İbrahim en-Nehai, Ebu’l-Aliye (İbn Atıyye, 1422: V/69) ve İbn Mes’ûd’un görüşü de budur (Buhârî, Kitâbu’t-tefsîr, 168; Taberî, 2000: XXII/14; Sa’lebî, 2002: VIII, 350; Râzî, 1420: XXVII, 656; Kurtubî, 1985: XVI, 131).

İbn Mesud bu konuda şöyle der: Yüce Allah bu azabı insanların üzerinden kaldırmıştır. Eğer bu kıyamet gününden önceki bir alamet olsaydı, onların üzerinden bu azabı kaldırmazdı. Ona göre duman hadisesinin gerçekleşmesinin sebebi Kureyşlilerin Peygamber’e karşı isyanda direnmeleridir. Bu davranışlarına karşılık Hz. Peygamber onların Yusuf’un (a.s.) dönemindeki kıtlığın bir benzeriyle karşılaşmaları için dua etmiştir. Bunun üzerine kıtlık ve

açlık musibeti ile baş başa kalmışlardır. Öyle ki kemikleri dahi yemişlerdir. Birisi semaya bakınca, aşırı bitkinlikten ötürü, kendisi ile sema arasında duman gibi bir şey görmüştür. Allah da: “*O halde gökyüzünde besbelli bir dumanın geleceği günü bekle! İnsanları bürüyecektir o. Bu pek acıklı bir azaptır*” (Dûhan 44/1011) buyruklarını indirmiştir. Kureyş, Rasûlullah’a (s.a.s.) gelerek: “Ey Allah’ın Resûlü! Allah’tan Mudarlılar için yağmur iste. Çünkü Mudarlılar helak oldular, demişlerdir. Hz. Peygamber de yağmur dilemiş ve yağmur yağmıştır. Bunun üzerine “*Fakat şüphesiz siz yine geri dönenlersiniz* (ed-Dûhan, 44/15).” buyruğu inmiştir. Derken bolluğa erişmişler fakat eski hallerine geri dönmüşlerdir. Allah da: “*En büyük yakalayışla yakalayacağımız gün, şüphe yok ki Biz intikam alıcılarız* (Duhân, 44/16).” buyruğunu indirmiştir. Ayrıca İbn Mesud’a göre intikamdan kasıt Bedir günüdür (Buhârî, Kitâbu’t-tefsîr, 235; Taberî, 2000: XXII/14; Sa’lebî, 2002: VIII/350; Râzî, 1420: XXVII/656; Kurtubî, 1985: XVI/131). İbn Mesud’un “Duman (Dûhan 44/10), Kamer (Kamer 54/1-2), Rûm (Rum 30/1-2), Batşe (Dûhan 44/16) ve Lizâm’ın (Furkan 25/77) geçtiğini söylediği de kaynaklarda yer almaktadır (Buhârî, Kitâbu’t-tefsîr, 231).

Taberî’ye göre burada bahsi geçen mevzu İbn Mesud’un dediği gibidir. Dolayısıyla o İbn Mesud’un görüşünü tercih etmiştir. Ona göre ayetin siyakından da bu anlaşılmaktadır. Yukarıda bahsi geçen Huzeyfe’nin rivayet ettiği hadis ona göre zayıftır (Taberî, 2000: XXII/18). Osmanlı dönemi alimlerinden Ebussuûd Efendi de ayetin siyakını esas alarak dumanın Kureyşliler’in düçar olduğu kıtlıkla ilişkilendirir. Ona göre “*Artık onlar nasıl düşünüp öğüt alacaklar (öğüt alma zamanı geçti)? Oysa kendilerine apaçık bir elçi gelmişti*” (Dûhan 44/13). Ayeti hadisenin o dönemde yaşandığını kanıtıdır. Çünkü söz konusu ayette elçinin hâl olarak elçinin davetine ve kendisine şahit olunduğu ifade ediliyor. Bu durumda halihazırdaki bir durum vasfedilmektedir (Ebussuud, ts: VIII/60).

Râzî’ye göre bu görüş, ayetin lafzını hakiki manasından alıp mecazî manaya taşımaktadır. Bu ise ancak hakiki manayı dikkate almanın imkânsız olduğuna delâlet eden bir delilin bulunması halinde mümkün olur. Halbuki bu görüşte olanlar, böyle bir durumdan bahis etmemişlerdir. Dolayısıyla onların ileri sürdüğü görüşü benimsemek hayli zordur (Râzî, 1420: XXVII/657).

Şevkanî’ye göre, söz konusu dumandan kasıt, Kureyş kafirlerinin açlıktan ötürü semayı bir duman kaplamış şeklinde görmeleridir. Ancak bu durum kıyametten önce başka bir dumanın ortaya çıkışına engel değildir. Yani hem Mekkeli müşrikler bu dumana maruz kalmışlardır. Hem de kıyamette böyle bir duman arız olabilir (Şevkânî, 1414: IV/654).

Söz konusu mesele çoğunlukla Dûhan suresi 11-16. ayetlerle birlikte ele alınmaktadır. Bu sebeple söz konusu ayetlere kısaca temas edebiliriz:

يَغْشَى النَّاسَ هَذَا عَذَابٌ أَلِيمٌ - رَبَّنَا اكْثِفْ عَلْنَا الْعَذَابَ إِنَّا مُؤْمِنُونَ

(Dûhan 44/11-12) ayetlerinde geçen “الْعَذَابُ -azap” kelimesiyle neyin kastedildiği hususunda da üç görüş vardır. Buna göre bu azap, **duman**, **açlık** veya **kardır**. Ancak Maverdî’ye göre azaptan kastın kar olabileceği görüşü doğru olamaz. Çünkü tarihi verilere göre Mekke’de böyle bir şey vaki değildir (Mâverdî, ts: V/247). Kurtubî’ye göre azabın duman ya da açlık şeklinde yorumlanması çelişki değildir. Çünkü duman onlara isabet eden açlık sebebiyle görülmüştü. Ayrıca açlık ve kıtlığa “Dûhan: duman” da denilebilir. Buna sebep ise kıtlık yılında yerin kuru olması ve yağmurların azlığından ötürü tozun havalara yükselmesidir. Bundan dolayı da kurak seneye “el-ğabra: tozlu yıl” adı verilir (Kurtubî, 1985: XVI/132).

“بُيُوتُ الْمُنَافِقِينَ كَالْحُجُرِيِّمُ الْمُهْلِكَةِ الْكَبْرَى إِنَّا مُنْتَقِمُونَ” -*Büyük bir şiddetle yakalayacağımız gün, elbette biz intikam*

alacağız (Dûhan 14/16).” ayetinde yer alan “يَوْمٌ –gün”den kasıt içinde üç görüş vardır. Buna göre, **bedir günü**, kıyamet gününden sonra vaki olacak **cehennem azabı** ve dünyanın son bulunduğu **kıyametin koptuğu günd**endir (Mâverdî, ts: V/248).

3- Diğer bir görüşe göre dumanın vuku bulunduğu gün Mekke'nin fethedildiği gündür (İbn Sa'd, 1990: II/108; İbn Ebî Hâtim, 1419: X/3287; Mâverdî, ts: V/247; Kurtubî, 1985: XVI/131; Şevkânî, 1414: IV/654). Çünkü o gün yükselen bir toz dumanı semayı örtmüştü. Bu görüşü Abdurrahman b. el-Arec (Mâverdî, ts: V/247; Kurtubî, 1985: XVI/131), Ebû Hureyre'den nakletmiştir (İbn Sa'd, 1990: II/108). İbn Kesîr bu görüşü garib ve münker olarak değerlendirir (İbn Kesîr, 1999: VII/247). Bu görüş genel olarak kabul görmemiştir. Ancak böyle bir görüş olduğu için müelliflerin bir kısmı söz konusu rivayete eserlerinde yer vermişlerdir.

C. Dûhan/Duman Hakkında Modern Dönem Müfessirlerin Görüşleri

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır her iki görüşü zikrettikten sonra ayette geçen “mübîn” tabirinin kıyamet alametine, ayetin siyakinin ise Hz. Peygamber'in duası ve böylece ortaya çıkan kıtlığa delalet ettiğini söylemektedir. Ona göre ayetler iki manayı da cemetmektedir (Elmalılı Hamdi Yazır, ts: VI/4297-4299).

Süleyman Ateş'e göre İbn Mesud'un görüşü daha doğrudur. Söz konusu hâdiseler Hz. Peygamber zamanında yaşanmıştır. Dolayısıyla duman hadisesi bedir savaşında yaşanmıştır. Bedir savaşından önce bu durum, ayetlerle tavsif edilmiştir. Nitekim bedir savaşının yapıldığı yer, boyu dizlere kadar ulaşan kumluk bir yerdir. Dolayısıyla ayette müşriklerin bu savaşta bozguna uğrayacakları, savaş esnasında göğe yükselen duman ve mağlubiyet korkusuyla görme alanlarının daralacağından bahsedilmektedir. Ona göre ayette kıtlık yıllarına yönelik hiçbir atf yoktur. Bu tür görüşler ayetlere yakıştırılmıştır. Ayetler parça parça değil, bütün halinde inmiştir. Bu sebeple herhangi bir ayeti farklı, diğerini farklı yorumlayamayız. Ayrıca ayet bütün indiği için ayetin herhangi birinin o zaman ki müşriklerin bir sözüne mukabil indiğini söyleyemeyiz. Ayette geçen “nâs” lafzında Hz. Muhammed'in hitap ettiği topluluğa hitap etmektedir. Zira Kur'an'da geçen bu tür lafızlar o dönemin insanını kasteder.

Ateş, bazı müfessirlerin ayeti kıyamet alametleriyle ilişkilendirmesiyle ilgili olarak da bazı mülahazalarda bulunur. Bu bağlamda ileride icat edilecek nükleer silahların yaratacağı nükleer hadisesinin meydana gelmesi ihtimalinden bahseder. Çıkabilecek bir dünya savaşında patlatılacak nükleer bombaların etrafa duman yayacağı, bu dumanın insanları saracağından ve ayette ileride icat edilecek gazlı, dumanlı korkunç silahlara işaret edilmiş olabileceğinden bahseder. O zamana kadar inanmayanların o hali gördükten sonra inanmalarının fayda vermeyeceğini söyler. Bunları ifade ettikten sonra ayetlerin esasında Hz. Muhammed'e inanmayan müşrikleri tehdit ettiğini söyler. Dolayısıyla kendilerinden bin veya binlerce yıl sonra olacak ve göremeyecekleri şeylerle onları tehdit etmenin yararının olmayacağını ifade eder. Buradan hareketle ayette sözü edilenlerin kıyamette olacak olayların değil, müşriklere isabet edecek felaketler olduğu kanaatini taşıdığını söyler (Ateş, 1990: VIII/306-307).

Mevdûdî'ye göre ayeti kıyamete hamletmek uzak bir tevil olur. İbn Mesud'un görüşü daha doğrudur. Ancak ayette yer alan “*Sen göğün açık duman getireceği günü gözetle!*” (Dûhan 44/10) buyruğu kıtlık zamanını değil, kıyamet alametlerinden birine işaret etmektedir. Bu konuda var olan hadislerde bunu teyit etmektedir. Dolayısıyla müfessirlerin daha önce

zikredilen iki görüşten birini mutlak kabul veya ret etmelerini doğru bulmaz (el-Mevdûdî, 1987: V/285).

Seyyid Kutub ayetlerin kıyamet günü ortaya çıkacak bir duman olduğu görüşünün doğru olduğunu düşünmektedir (Kutub, 1991: IX/160).

İzzet Derveze İbn Mesud'un sözlerini tereddütle ve şaşkınlıkla karşıladığını söyler. Çünkü ona göre 10. ayetin nassına dikkatlice bakıldığında duman olayının gerçekleşmediği görülür. Bilakis ayette dumanın yaklaştığı, belirme ihtimalinin arttığı belirtilmektedir. Ona göre 12. ayet, kafirlerin “*Biz inanacağız.*” sözlerini hikaye etmektedir. Ayette bu sözü, kafirlerin duman azabıyla yüzleştiklerinde diyecekleri belirtilmektedir. İbn Mesud'un rivayetine göre onlar, Peygamber'e iman ettiklerini ilan etmişler, azabı kaldırması ve yağmur yağdırması için Allah'a dua etmesini istemişlerdi. Halbuki 12. ayete göre onlar azabı kaldırma isteğini Allah'tan istemektedirler. Buradaki farklılık oldukça önemlidir. Yine ona göre bu ayetler Bedir zaferindeki mağlubiyeti ifade etmez. Çünkü kafirler Bedir'den sonra da Müslümanlarla iki defa savaşmışlar ve Uhud savaşında onları hırpalamışlardır. Bunun yanında 25. ayetin üslubu, tehdit ve korkutmanın daha uzak boyutta ve daha etkili bir konumda olduğunu ilham etmektedir. Bundan sonrasında ise dünyada kahredici Rabbani bir yakalamanın olmadığını, ahiret azabının kastedilmesi ihtimalinin daha güçlü anlaşılmaktadır (Derveze, 1383: IV/538-543).

Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri'nde kısaca her iki görüşe de yer verilmiş fakat herhangi bir tercihte bulunma yoluna gidilmemiştir (*Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2008: IV/793-794).

D. Meallerde Dûhan/Duman

Mealleri Dûhan kelimesini anlamlandırmaları açısından üçe ayırabiliriz: Birinci kısımdaki mealler Dûhan kelimesine duman anlamı vermişler ve başka bir açıklama yapmamışlardır. İkinci kısımdaki meallerde parantez içi açıklama ya da metin içindeki kayıtlarıyla görüşlerini ortaya koymuşlardır. Üçüncü kısım meal yazarları ise dipnot usulü açıklamayla görüşlerini beyan etmişlerdir. Buna göre Abdalbaki Gölpınarlı, Ali Bulaç, Abdullah Parlıyan, Hasan Basri Çantay, Süleyman Ateş, Şaban Piriş gibi meal yazarları Dûhana duman manası vermekle yetinmişler ve meallerinde başka bir açıklamaya yer vermemişlerdir.

Ali Fikri Yavuz, Cemal Külünk, Muhammed Esed ve Suat Yıldırım'ın aralarında bulunduğu bir gurup meal yazarları ise ya parantez içi açıklamayla ya da göğün getireceği dumanın “bütün insanları kuşatacağı” kayıtlarıyla söz konusu dumanın kıyamet günü gerçekleşeceği görüşünde olduklarını göstermişlerdir. Söz konusu mealler şöyledir:

Ali Fikri Yavuz Meali: “*O halde (Ey Resûlüm), semanın aşikâre bir duman (kıtlık ve açlık) getireceği (azab) gününü gözle.*”

Cemal Külünk Meali: “*Artık sen, göğün, bütün insanları kuşatacak ve gözle görülür bir duman getireceği günü gözetle!*”

Muhammed Esed Meali: “*Öyleyse, gökyüzünde (son saat'in yaklaştığını) haber veren bir duman tabakasının belireceği Gün'ü bekle.*”

Suat Yıldırım Meali: “*O halde sen göğün, bütün insanları saracak olan aşikâr bir duman çıkaracağı günü gözle.*”

Üçüncü kısımda yer alan meal yazarlarından Ahmet Varol, mealinin dipnotunda İbn Mesud'dan gelen nakle yer vermiştir. Ayrıca o ayetin siyakının da bu nakli güçlendirdiğini düşünmektedir.

Ümit Şimşek dipnotta her iki görüşe de yer vermiş fakat tercihte bulunmamıştır. Mustafa Öztürk söz konusu ayetin dipnotunda dumanın kıyametten önce vuku bulacağına yönelik bir görüşün olduğunu belirttikten sonra kendi çevirisinin İbn Mesud'un dumanın Mekke döneminde gerçekleştiğine yönelik nakline uygun yapıldığını beyan etmiştir.

Meal yazarlarından Mustafa İslamoğlu dipnotta bu ayetle ilgili çeşitli görüşlerin olduğunu beyan eder. Böylece kıyamet zamanı çıkacak bir duman görüşüne ve İbn Mesud'un nakline yer verir. İslamoğlu bu konuda ayetin her iki yorumu da kapsar nitelikte olduğunu söyler. Üçüncü bir ihtimalin de olduğunu beyan eden İslamoğlu'na göre bu azap manevi olabilir. Burada Zuhuf suresi 36. ayete atıfta bulunur.

E. Kelam Kaynaklarına Göre Dûhan/Duman

Kelam kaynaklarında Dûhan konusuitikadı ilgilendiren birinci derece bir mesele olarak görülmemiştir. Bu sebeple de bu konuya ya hiç yer verilmemiş ya da bağlayıcı söylemlerden kaçınılarak söz konusu meselenin ortaya çıkacağına inanılması gereken bir kıyamet alameti olarak sunulmuştur. Kıyamet alametlerini konu edinen kitaplarda ise Dûhan ya hiç zikredilmemekte veya ilgili ayet, hadis ve varsa alimlerin görüşlerine kısaca yer verilmektedir. Bu bağlamda Serahsî'nin *Eşrâti 'ş-sâât'* 1 birinci guruba, Berzencî'nin *el-İşââ'*sı ve Sıddık Hasan Han'ın *el-İzââ'*sı ikinci guruba örnek gösterilebilir (Çelebi, 2000, s. 151). Nitekim Berzencî'nin eserine baktığımızda Dûhan hakkında sadece daha önce bahsettiğimiz Huzeyfe b. Useyd el-Gifârî'nin hadisiyle birlikte üç hadis-i şerife yer verildiğini görmekteyiz. Başka her hangi bir bilgi veya açıklamaya yer verilmemiştir (el-Berzencî, 2006, s. 280-281). Yine İmam Şaranî'nin Tezkîretü'l-Kurtubî adlı eserinde de Huzeyfe b. Esîd'in hadisine yer verilerek Dûhan meselesine çok kısaca değinilmiştir (İmam Şarânî, 1981, s. 473-474).

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Dûhan suresi 10. ayetle ilgili belirgin olarak üç görüş ortaya konmuştur. Birinci görüşe göre bu duman kıyametin alametlerindedir. Bu sebeple bu hadise henüz yaşanmamıştır. İkinci görüşe göre Hz. Peygamber (s.a.s.) Mekkeli kâfirlerin azgınlıklarına binaen, kıtlıkla muamele olunmaları yönünde onlara beddua etmiştir. Bunun sonucunda onlar açlığa maruz kalmışlardır. Gökyüzüne baktıklarında, açlık sebebiyle kendileriyle sema arasını, adeta bir duman kaplamış gibi görmeye başlamışlardır. Üçüncü görüşe göre ise bununla kastedilen şey Mekke'nin fethedildiği gündür. Çünkü o gün yükselen bir toz kümesi, duman şeklinde semayı kaplamıştır.

Gerek klasik dönem gerekse çağdaş dönemde yukarıda bahsi geçen ilk iki görüşten birini kabul eden müfessirler olmuştur. Bunlardan her ikisinin de doğru olabileceğini, dolayısıyla her hangi birini tercih etmenin mümkün olmadığını ifade edenler de olmuştur. Ancak üçüncü görüş, rivayet olarak vermekle birlikte tercih edilmemiştir. Bu bakımdan söz konusu görüşlerin sonuncusu olan dumanın Mekke'nin fethini işaret ettiği görüşü en zayıf görüştür. Diğer iki görüş arasında ise tercihte bulunmak hayli zordur. Çünkü her iki görüşün de güçlü delilleri bulunmaktadır. Dumanın kıyamete yakın bir dönemde gerçekleşeceğini iddia

edenlerin hadis-i şerifleri delil getirmeleri yadsınamaz bir durumdur. Ayrıca Hz. Ali ve İbn Abbas gibi ilmî otorite sahibi sahabilerin bu görüşü savunması önemlidir. Diğer taraftan İbn Mesud gibi yine ilmî otoritesi ve Kur'an bilgisi yüksek olan bir sahabinin söz konusu olayı detaylı bir şekilde anlatıp kesin bir dille duman hadisesinin yaşanmış olduğunu söylemesi de yadsınamaz. Ayrıca Kur'an bilgisi üst düzey olan Ubey b. Kab gibi bir sahabinin ve yine Dahhak, İkrime, Mücahid, Mukatil ve Taberî gibi ilmî şahsiyetlerin bu görüşü savunması da kayda değerdir. Dolayısıyla her iki görüşü savunanlar ve savundukları deliller önemlidir. Bu sebeple her iki görüşü mezc edip kabul etmek daha uygun görünmektedir. Bu durumu şöyle izah edebiliriz:

Ayetin siyakında Firavun'un başına gelen musibetten bahsedildiğini görüyoruz. Esasında Firavun'un suda boğulması bir musibetti. Fakat onun için asıl musibet, kafir olarak ölmesi ve kıyamette o halde dirilecek olmasıdır. Dolayısıyla Firavun'un dünya da karşılaştığı boğulma musibeti kıyamete nazaran daha ehvendir Buradan hareketle Mekkeli müşrikler kıtlıkla karşılaşmış ve bir musibete duçar olmuş olabilirler. Hatta Bedir'de mağlup olmakla ve yine bir kısmının orada öldürülmeleriyle musibeti yaşamışlardır. Fakat asıl karşılaşacakları musibet kıyametle birlikte hesaptan sonraki durumlarıdır. Bu durumda Mekkeli müşrikler için dünyada karşılaştıkları musibet, ahirette karşılaştıklarına göre daha ehvendir. Bu durumda şöyle bir çıkarımda bulunabiliriz. Mekke'de kafirlerin azgınlıkları sebebiyle onlar kıtlıkla azap görmüşlerdir. Fakat esas azap ahirette meydana gelecektir. Bu sebeple onlara yönelik böyle bir tehdidin burada buyrulmuş olması imkan dahilindedir. Yani ayet hem Mekke dönemine hitap ediyor ve hem de kıyamette yaşanacak bir duruma işaret ediyor olabilir.

KAYNAKLAR

Ateş, S. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.

Berzencî, M. (2006), *Kıyamet Alametleri*, (Trc. Naim Erdoğan), İstanbul: Pamuk Yayıncılık.

Buhârî, E. (1992), *Sahîhu'l-Buhârî*, İstanbul.

Çelebi, İlyas. (2000), *Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*, İstanbul: Kitabevi.

Derveze, M. (H. 1383), *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye.

Ebussuûd, M., *“İrşâdu Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.

İbn Atıyye el-Endelûsî, E. (H. 1442), *el-Muharrerü'l-veciz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, (Thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İbn Ebî Hâtim, E. (H. 1419), *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm müsne'den 'an Resûlullah ve's-sahâbe ve't-tabîin*, (Thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib), Suudi Arabistan: Mektebu Nezzâr.

İbn Kesîr, E. (1999), *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-'Azîm*, (Sami b. Muhammed Sellâme), Dâru Tayyibe.

İbn Mâce, E. (1992), *Sünenu İbn Mâce*, İstanbul.

İbn Sa'd, E. (1990), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (Thk. Ali Muhammed Ömer), Kahire: Mektebetü'l-Hâncî.

- İbn Sa'd, E. (1990), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (Thk. Muhammed Abdulkadir Ata), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İmam Şarânî. (1981), *Muhtasarü Tezkireti'l Kurtubî*, (Trc. Halil Günaydın), İstanbul: Bedir Yayınevi.
- İsfehâni, R. *el-Müfredât*, Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bânî.
- Komasyon. (2008), *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, (Haz. Komasyon), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kurtubî, E. (1985), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî.
- Kutub, S. (1991), *Fî Zilâli'l-Kur'an*, (Çev. Komasyon), İstanbul: Dünya Yayıncılık.
- Mâverdî, E. *en-Nüket ve'l-uyûn tefsiri'l-Mâverdî*, (Thk. es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahim), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Mevdûdî, E. (1987), *Tefhimü'l-Kur'an*, (Çev. Komasyon), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Müslim b. el-Haccac, N. (1992), *Sahihü'l-Müslim*, İstanbul.
- Râzî, (1420), *Mefâtihu'l-ğayb*, Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî.
- Sa'lebî, N. (2002), *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'an=Tefsirü's-Sa'lebi*, (Thk. Ebî Muhammed b. Âşur), Beyrut.
- Şevkânî, H. (H. 1414), *Fethü'l-kadîr: el-câmiu' beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min ilmi't-tefsîr*, Beyrut: Dâru İbn Kesîr.
- Taberî, C. (2000), *Câmiü'l-beyâni fî te'vili'l-Kur'an*, (Thk. Ahmed Muhammed eş-Şâkir), Müessesetü'r-risâle.
- Tirmizi, S. (1996), *el-Câmiü'l-kebîr*, (Thk. Beşşar Avvad Ma'ruf), Beyrut.
- Yazır, H. *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım.
- Yurdağür, M. (1994), "Duhân", *DİA*, IX, ss: 546-548.
- Zemahşerî, M. (H. 1407), *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vucûhi't-te'vîl*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.